

УДК 808.3-56

Людмила ТОМУСЯК,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна
alitomys@mail.ru

Liudmyla TOMUSIAK,
Yuriy Fed'kovych Chernivtsi National University,
Chernivtsi, Ukraine

ДУПЛЕКСИВ ЯК МАРКЕР ПЕРЕХІДНОСТІ
У СИНТАКСИСІ

DUPLEXES AS A MARKER OF TRANSITION
IN SYNTAX

Ключевые слова: синтаксическая переходность, дуплексив, пропозиция, полипропозитивность, контаминация, вторичная предикация, актантные синтаксемы, актуальное членение.

Людмила Томусяк. Дуплексив как маркер переходности в синтаксисе.

В статье рассмотрены функциональные особенности предложений, содержащих дуплексив. Доказано, что такие синтаксические построения являются дериватами и находятся на границе между простыми и сложными предложениями, то есть иллюстрируют явление переходности на синтаксическом уровне. Использование таких предложений достигается конденсация содержания и компактность структурно-синтаксической организации, что позволяет им выступать смысловыми аналогами соответствующих типов сложных предложений.

Явище перехідності ґрунтується на філософському положенні про перехід однієї протилежності в іншу. Перехідними у лінгвістиці йменують явища, що містять синтез ознак, властивих опозиційно різним одиницям¹, це випадки наближення функціональних особливостей мовної одиниці однієї системи до мовної одиниці іншої системи. У мовознавчих студіях спостерігаємо неоднакові підходи до тлумачення проблематики перехідності: як учення про транспозицію (О. Кубрякова, І. Вихованець, Л. Борте та ін.), як явище синтаксичної деривації (Є. Курилович, К. Городенська та ін.), як мовна трансформація (В. Алієва) або ж в аспекті семантико-синтаксичної організації речення (В. Богданов, І. Вихованець, К. Городенська) тощо.

Перехідні явища виявлені на всіх мовних рівнях. Як відомо, будь-яка мова є знаковою системою, де часто спостерігаємо асиметрію мовного знака, що виявляється у розбіжності між формою і змістом. Така асиметрія трапляється і в реченні як знакові ситуації. Одна із форм її вияву – існування речень, простих за будовою, монопредикативних, але складних за змістом, поліпропозитивних.

Аналіз семантики речень, що моделюють різноманітні ситуації, привів до необхідності дослідження явища поліпропозитивності, тобто відображення декількох ситуацій за допомогою простого за структурою речення, яке отримало назву простого неелементарного чи ускладненого (або поліпропозитивного). Дослідження таких речень у вітчизняній лінгвістиці відображено у працях І.В. Вихованця, А.П. Загнітка, К.Г. Городенської, Н.В. Гуйванюк, О.В. Кульбабської, М. Мірченка та багатьох інших. Зміст речень ускладненої структури, до яких належать і ре-

чення з дуплексивами, формують базовий предикат, що моделює домінуючу ситуацію, відображену в реченні, і компоненти семантичної структури, що відображають приховане (згорнуте) предикативне значення, тобто у структуру простого речення вклинюється декілька номінацій. У поліпропозитивних простих реченнях предикат фіксує пропозицію, що домінує, відображає найбільш суттєву сторону ситуації, вторинний (додатковий) предикатний знак відображає побічну пропозицію, явища додаткові, вторинні щодо основної ситуації, її зв'язок з іншими подіями, явищами тощо.

Формування семантики поліпропозитивного речення відбувається у трьох вимірах: соціальному, ментальному і лінгвістичному. Будучи відображенням об'єктивної дійсності, соціальних явищ, включаючи зміст цих явищ, будь-яке речення є результатом ментального процесу і втіленням у певну лінгвістичну структуру. Вторинне пропозиційне значення формується відповідно до змісту відображуваної ситуації, її «сфери буття», семантичного типу базового предиката і семантики суб'єкта, тобто є результатом і продовженням процесу.

Аналізуючи семантику і структурні особливості вторинного пропозиційного знака, вчені кваліфікують цей елемент як латентний предикат (О. Кубрякова), потенційний предикат (В. Богданов), прихований чи згорнений предикат (Городенська К., Марченко М.), вторинна предикатна синтаксема (Кульбабська О.) та ін., що засвідчує невирішеність та дискусійність зазначеної проблеми.

Думка, що будь-який вторинний предикат репрезентує згорнуту предикативність², не викликає сумніву. О.В. Кульбабська, детально ана-

лізуючи вторинну предикацію, стверджує: «... категорія вторинної предикатності – це семантико-синтаксична властивість вторинних предикатних синтаксем... передавати сукупність додаткових порівняно із семантично елементарним реченням значень... і в типових випадках виконувати роль показника семантико-синтаксичних відношень між реченнєвою пропозицією (на формально-синтаксичному рівні – предикативною одиницею) та пропозицією, оформленою нереченнєво»³. Характер, спосіб, мовне вираження пропозитивного значення може бути різним.

Додаткова, згорнута предикація, близька до основної за структурно-семантичними ознаками (1) формальна двокомпонентність – наявність семантичних суб'єкта і предиката; 2) відношення між компонентами усвідомлюються як предметно-ознакові; 3) синтаксичний зв'язок між компонентами), відрізняється від неї способом вираження.

Зокрема, вторинна предикація у реченнях з дуплексивами реалізується різними атрибутивними, субстантивними та адвербіальними формами, які з погляду структурно-семантичної організації речення є вторинними предикатами і репрезентують додаткову пропозицію. Наприклад: *Ходжу собі лісом утішний, веселий, [як той моторний отаман]* (С. Воробкевич) // *Ходжу собі лісом + Я утішний + Я веселий; Я тебе парубком не запам'ятав* (С. Воробкевич) // *Я не запам'ятав тебе, коли ти був парубком;*

Ввечері повертався дядько напідпитку (Г. Тютюнник) // *Ввечері повертався дядько + Він був напідпитку.*

Утворенню поліпропозитивних речень сприяють різні фактори, одним із яких є суміщення, контамінація мовних одиниць. Речення з дуплексивами – це результат семантичної контамінації реченнєвих структур, яку у синтаксисі розуміють по-різному. На рівні словосполучення її розглядають як взаємодію (злиття) мовних одиниць, що призводить до їх семантичної або формальної зміни чи до утворення нової (третьої) мовної одиниці [загн]. На рівні речення контамінацію тлумачать як схрещення двох (і більше) ядерних структур, а також як взаємодію моделей⁴ чи як результат конденсації ядерного речення і включення його до складу іншого, що призводить до утворення нового речення – поліпредикативної конструкції. П. Адамець вважає контамінацію одним із основних шляхів ускладнення структури речення⁵.

В обох випадках йдеться про три феномени – дві взаємодіючі структури й одну результативну. На рівні формально простого речення – це складне синтаксичне явище, що перетворює просту синтаксичну одиницю в ускладнену. Між

двома реченнями, що взаємодіють, існують чіткі ієрархічні відношення: одне з них є головним (базовим), інше – підрядним (включеним). Отже, такими реченнями-висловленнями, що утворились внаслідок схрещення ядерних структур, є речення з дуплексивами. Напр.: *А тут землячок йшов щасливим і усміхненим* (В. Лис) = *А тут землячок йшов + Він був щасливим + Він був усміхненим; Іван пам'ятав матір молодого* (Г. Тютюнник) = *Іван пам'ятав матір + Вона була молодого.*

Однак, як показав аналіз конструкцій з дуплексивами, включення однієї моделі у структуру іншої відбувається не внаслідок злиття предикатів, як вважалося раніше, а внаслідок злиття актантів, що дає подвійні актанти. Сполучення базових і включуваних актантів у подвійні актанти, а базових і включуваних речень у контаміновані предикативні вирази відбувається у конструкціях з дуплексивами по-різному. Тут чітко розмежовуються односуб'єктні та двосуб'єктні конструкції, структурно-семантичні характеристики яких різняться між собою. Порівняймо: *Дівчина (S) повернулася щаслива і Син (S₁) уявляв матір (S₂) щасливою.* У першому реченні спостерігаємо суб'єктну контамінацію: обидва предикати (базовий і вторинний) характеризують спільний суб'єкт, представлений синтаксевою *дівчина*: *Дівчина повернулася і Дівчина була щаслива.* «У моносуб'єктному реченні з тим самим іменем суб'єкта поєднуються одночасно дві предикативні ознаки – дієслівна й іменна. У ролі вторинного іменного предиката функціонують ознакові синтаксеми, здатні бути предикатами простих моделей»⁶.

Ускладнення елементарного речення може супроводитись і полісуб'єктністю. Тому дещо складніші перетворення маємо у другому реченні: контамінацію, репрезентовану другим реченням, можна назвати об'єктною: результативним реченням є двосуб'єктна конструкція, базовий і вторинний предикати вжиті при різних суб'єктах: *Син (S₁) уявляв матір і Мати (S₂) була щаслива.*

Об'єктна контамінація актантних синтаксем зводиться фактично до злиття базового і включуваного актантів (предикатний вираз *Син уявляв матір* виступає базовим щодо виразу *Мати була щаслива*, а спільним, злитим актантом є синтаксема *матір*). «Назви особи чи предмета, над якими відбувається дія, займають об'єктну позицію, але разом з тим вони називають суб'єкта, носія каузованого стану чи ознаки. Ця подвійна семантико-синтаксична функція імен – свідчення ускладнення його структури, введення другого суб'єктного плану»⁷.

Врахування суб'єктної та об'єктної контамінації, семантико-синтаксичних особливостей контамінованих дуплексивних структур дає можливість розмежовувати конструкції з дуплексивами на односуб'єктні та двосуб'єктні. Об'єктна контамінація в українській мові поширена значно менше, ніж контамінація суб'єктна (вона становить 33% у досліджуваному матеріалі).

Таким чином, конструкції з дуплексивами – це продукт синтаксичного «схрещування», взаємодії двох чи декількох ядерних речень, що призводить до утворення синтаксичної одиниці, що одночасно поєднує ознаки простого і складного речення, тобто стоїть на межі між реченнями різних структур.

Будучи результатом «ущільнення» інформації, дуплексив як предикат згорнутої предикації має своє граматичне значення, однак виражає його опосередковано, через іншу ситуацію, безпосередньо співвіднесена з дійсністю і з моментом мовлення і яка передається основною предикацією (предикативним сполученням підмета і присудка). Таким чином, прості речення з дуплексивним компонентом репрезентують приклад поліпропозитивного ускладнення моделі, тобто є семантично ускладненими структурами, залишаючись на формальному рівні простими. Семантично ускладнене речення є семантико-синтаксичним дериватом, що займає перехідну зону між системами простого і складного речень. Це речення, що репрезентують асиметрію мовного знака. Зміст речення є складним утворенням, що має об'єктивну пропозитивну і модально-комунікативну складові. Семантично неелементарне речення містить декілька пропозицій. Використанням таких речень досягається конденсація мисленнєвого змісту і компактність структурно-синтаксичної організації, що дозволяє їм виступати смисловими аналогами відповідних типів складних речень.

Інтерпретацію поліпропозитивних структур у межах простого речення можна кваліфікувати як процес когніції. У цьому випадку поліпропозитивні структури у сфері простого речення варто розглядати як когнітивно складні, оскільки при інтерпретації у процесі комунікації вони піддаються «додумуванню» і «розгортанню». Подібні поліситуативні структури є компресованими варіантами складних речень із не завжди прозорими відношеннями. Вважаємо, що такі побудови є складними внаслідок двох факторів: семантичного (наявність у висловленні двох ситуацій чи подій) і психологічного (неоднозначність у сприйнятті цих подій). Пор.:

Гриць тримав у руках книгу розгорнутою (Г.Тютюнник) // *Гриць тримав у руках книгу, і*

вона була розгорнутою // *Коли Гриць тримав у руках книгу, вона була розгорнутою; Хто ж його полюбить таким?* (В. Підмогильний) // *Хто ж його полюбить, якщо він буде таким?; Піп відважився відпустити його від себе ще напівнедужого* (І. Франко) // *Піп відважився відпустити його, хоч він був ще напівнедужий* // *Він був ще напівнедужий, але піп відважився відпустити його; В цю землю приведено її [Роксолану] рабинєю* (П. Загребельний) // *В цю землю приведено її, щоб вона була рабинєю* // *В цю землю приведено її, де вона буде рабинєю.*

Отже, монопредикативні, але семантично неелементарні речення у плані сприйняття є складнішими, ніж поліпредикативні, оскільки відношення між пропозиціями не завжди прозорі, і допускають різні, часто неоднозначні трактування.

Зазначимо, що у семантично ускладнених реченнях одна з пропозицій має меншу комунікативну вагу. Тут не просто відображені дві думки, але також і їх співвідношення: основна і та, що коментує, пояснює основну – коментуюча. Ускладнене речення – це не тільки відображення того, скільки пропозицій автор (мовець) «задіює» (втягує) у мисленнєвий процес, але й того, яким він бачить їх співвідношення. Зазначимо, що у реченнях з дуплексивним компонентом, на відміну від інших неелементарних структур, вагомішою є пропозиція, представлена дуплексивом як вторинним предикатом. Саме вторинний предикат виступає актуалізованою частиною речення, його ремою. Пор.: *На другий день рано найшли гуцули Козьму на плаї під скалою раненого, майже неживого; Сафту раз взимі найшли заціплу під корчмою; Сиджу я собі сумний, сумний, як той осінній день* (з тв. С. Воробкевича). Ознака, виражена дуплексивами, є рематичним центром наведених речень-висловлень.

Як показують наші спостереження, у реченнях з дуплексивами – чітко фіксований порядок слів. Стилiстично нейтральним є висловлення, у якому таке розташування граматичних компонентів: підмет + присудок + дуплексив (в односуб'єктних моделях), як-от: **Яків довго лежав напівпритомним; І таки вернувся живий, хоч і стомлений та змарнілий; Він йшов, спотикаючись, побитий і закривавлений** – [крізь вечір, крізь свою біду, що гірше за побите тіло кривавила]; **Зося стояла вже вдягнута**; (з тв. В. Лиса); або підмет + присудок + прямий об'єктний поширювач + дуплексив (у двосуб'єктних моделях), напр.: **Що я видав вас ковадлом і кливцем, а ще ніколи не бачив ковалем** (Леся Українка); [Боже, скільки змін відтоді], як **бачив себе востаннє голе-**

ним (І. Багрянний); [Питали, правда, про Трохи-ма,] якого **найшли** край лісу **убитим** (В. Лис). Дуплексив регулярно займає у реченні кінцеву позицію. Кінцеву позицію дуплексива не можна пояснювати експресивністю побудови, оскільки експресивності не властиве регулярне відтворення у мові. Крім того, у реченнях зазначеного типу немає особливої експресивності. Розташування компонентів визначається в них не експресією, а композиційно-смысловими потребами: порядок слів служить засобом вияву особливого подвійного синтаксичного зв'язку – тяжіння, а також засобом відмежування дуплексивних конструкцій від подібних до них структур, наприклад, із звичайним означальним поширювачем. Зокрема, Г.О.Золотова, вирішуючи проблему ролі семантики в актуальному членуванні речення і порівнюючи конструкції типу *Принесли ще гарячий хліб* і *Хліб принесли ще гарячий* /-им, зазначає: “Такі парні конструкції з прислівною позицією якісного означувача імені і з дистантною його постпозицією звичайно розглядають як варіанти актуального членування. Ймовірніше, що відмінність у порядку слів і місці наголосу тут сигналізує про різні синтаксичні побудови. У другому випадку бачимо ускладнене речення з подвійним предикатом, дієслівним та іменним, аналогічно тому, що ми спостерігаємо у реченнях *Він прийшов стомленим; Він спить одягнутим*. Порядок слів виявляється засобом поліпредикативізації речення”⁸.

У стилістично нейтральних висловленнях дуплексив є інтонаційним центром, актуалізованим компонентом висловлення, і основними засобами актуалізації виступають тут подвійний синтаксичний зв'язок, порядок слів та форма орудного відмінка. Дуплексив вносить у речення нову інформацію і завжди входить до складу реми. Метою висловлення, у складі якого є дуплексив, при стилістично нейтральному розташуванні слів є повідомлення про ознаку, властивість або якість вже відомого суб'єкта чи об'єкта, і ця ознака супроводить дію, виражену основним предикатом: *Прибігла сюди Катерина // заплакана ...* (І. Вільде); *Мати померла // молодого* (Марко Вовчок); *В цю землю приведено її // рабиною* (П. Загребельний); *Та думка зробила Інсу // покірно-безвільною* (Ю. Збанацький).

Комунікативні можливості, актуальне членування речення зумовлені його структурно-семантичними особливостями. Пор.: *Хлопець повернув сусідові зламаний годинник* і *Хлопець повернув сусідові годинник зламаним*.

На перший погляд - однотипні структури, з однаковими лексичними компонентами, які тільки помінялися місцями. На певному рівні

абстракції можна визначити і загальне значення ситуації – “передача предмта” (повернення годинника). І все ж таки перед нами різні утворення: у першому реченні повідомляється про факт повернення годинника, у другому - про якість поверненого предмета.

Роль дієслова у дуплексивних структурах не можна звести до зв'язкової: дієслово зберігає своє лексичне значення. Однак не можна не помітити, що дієслово при наявності другого предиката виявляється у слабшій структурно-семантичній позиції, ніби включаючись у рамку ознакового речення, майже поглинаючись нею. Тому у тих конструкціях, де дуплексив займає не кінцеву позицію (як-от: *Мати молодого вмерла* (Ольга Кобилянська); *Таким і запам'ятала Маркіяна Стеха в останній день перед хворобою* (Г. Тютюнник)), ремою речення, новим, логічно виділеним, актуалізованим компонентом залишається дуплексив, а не дієслівний предикат. Можливості актуального членування у розглядуваних конструкціях, таким чином, обмежені і визначені заздалегідь – семантико-синтаксичною структурою речення.

У конструкціях з дуплексивами зрідка спостерігаємо і експресивний порядок компонентів, коли дуплексив займає будь-яку, не кінцеву позицію. У таких випадках він здебільшого не змінює свого призначення – виконувати роль реми у висловленні. Пор.: *Гамза // задуманий ходив* (Панас Мирний); *Іван підвівся і // першим пішов до дверей* (Г. Тютюнник); *І як дикунка, // стомленою падала, [і знемагала на мульких корчах]...* (В. Стус); *Так і порішили, щоб його // божевільним пославити* (Марко Вовчок); *-Я вам, мамо, ведмедя на мотузку // живого приведу ...* (І. Багрянний).

Якщо дуплексив входить до складу реми, займаючи не кінцеву позицію, то таке висловлення може мати двохвершинну рему: *Першою (R1) // ми пропустили в зал // маму (R2); Першою // з'явилася на цей сигнал // ... невістка Ілаковичів* (З тв. І. Вільде); *[Це був той самий собака,] якого він // маленьким // покинув в степу* (Г. Косинка).

У тих випадках, коли дуплексив входить до складу теми (що буває надзвичайно рідко), він не несе на собі логічного наголосу: *Найкращою рибою дід вважав // линину* (О. Довженко); *У такому збудженому стані // я ніколи її не бачив* (В. Підмогильний). Висловлювання з дуплексивом-темою є нетиповими для речень вказаного типу і тому завжди експресивні.

Отже, по-перше, семантично ускладнене речення з дуплексивом має дві предикативних ліній – основну і побічну, які тісно пов'язані між собою. По-друге, це проміжний тип між простим і

складним реченнями, що репрезентує синкретичне утворення на синтаксичному рівні і має синтез диференційних ознак різних мовних одиниць

Що стосується причин функціонування таких структур у мові, то, на нашу думку, перша з них полягає у тенденції мови до економії мовних засобів. Другим чинником є те, що ускладнені речення виконують своє семантичне призначення: вони показують, що описані у його частинах події пов'язані між собою тісніше, аніж події, описані у частинах складного речення. Синтаксична похідність досліджуваних структур доводить, що «відношення похідності між синтаксичними одиницями різного рангу зумовлені здатністю одиниць вищого рангу трансформуватися в одиниці нижчого рангу»⁹. Таким чином, явище перехідності синтаксичних конструкцій з дуплексами не є окремим винятком, а закономірним явищем у системі мови.

References:

1. Zahnitko A.P. Teoriia suchasnoho syntaksysu : [monohrafiia] / A.P.Zahnitko. – [2-evyd., vypravl.i dop.]. – Donetsk : DonNU, 2007. – S. 288.
2. Vykhovanets I.R., Horodenska K.H., Rusanivskiy V.M. Semantyko-syntaksychna struktura rechennia. – K.: Nauk. dumka, 1983.
3. Kulbabska O.V. Vtorynna predykatsiia u prostomu rechenni: monohrafiia / O.V.Kulbabska. – Chernivtsi: Chernivetskyi nats.un-t, 2011.
4. Zolotova H.A. Ocherk funktsyonalnoho syntaksysa russkoho yazyka / H.A.Zolotova. – M., 1970. – S. 260.
5. Adamets P. Obrazovanye predlozhenyi yz propozyt-syi v sovremennom russkom yazyke / P.Adamets. – Praha, 1978 (1982). – 160 s.
6. Zolotova H.A. Ocherk funktsyonalnoho syntaksysa russkoho yazyka / H.A.Zolotova. – M., 1970. – S. 183.
7. Ibid., s. 237.
8. Zolotova H.A. O roly semantyky v aktualnom chlenenyy predlozheniya // Russkyi yazyk. Voprosy eho ystoryy u sovremennoho sostoiannya / Otv. red. N.Iu.Shvedova. – M.: Nauka. – 1978. – S. 149.
9. Horodenska K.H. Deryvatsiia syntaksychnykh odynyt / K.H.Horodenska. – K.: Nauk.dumka, 1991. – 139 s.

Liudmyla Tomusiak. Duplexes as a marker of transition in syntax. The functional features of sentences which contain duplexes are considered in the article. Constructions with duplexes are products of syntactic "crossing", interaction of two or more nuclear sentences, which leads to the formation of syntactic unit that simultaneously combines features of simple and complex sentences, that is stands on the border between the sentences of various structures.

Being the result of information "consolidation" duplexes as a predicate of reductive predication

has a grammatical meaning, but expresses it indirectly through another situation directly correlated with the reality and with the moment of speaking and which is transmitted with the main predication (combination of predictive subject and predicate). So simple sentences with duplex component represent the example of preposition complication model that are semantically complicated structures which remain simple on a formal level.

Semantically complicated sentence is semantic and syntactic derivative, which occupies a transitional zone between the systems of simple and complex sentences. These are sentence that represent asymmetry of the language sign. The content of the sentence is a complex formation which has the objective preposition and modal-communicative components. Semantically non-elementary sentence contains a number of proposals. Condensation of mental content and compact of structure -syntactic organization are achieved with the use of such sentences that allows them to perform semantic analogues to the corresponding types of complex sentences.

Interpretation of prepositional structures within a simple sentence can be described as a process of cognition. In this case prepositional structures in simple sentences should be considered as cognitively complex, because they are given in to "guessing" and "deployment" during the interpretation of communication process. Such structures are compressional versions of complex sentences with not always transparent relations. We believe that such constructions are complicated due to two factors: semantic (presence of two situations or events in the expression) and psychological (ambiguity in the perception of those events).

Key words: syntactic transitivity, duplexes, proposition, preposition, contamination, secondary predication, actantial syntaxeme, actual division.

Томусяк Людмила – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Автор та співавтор близько 70 наукових та навчально-методичних праць, з-поміж яких 7 посібників. Наукові інтереси: семантика речення, семантично неелементарні речення, синкретизм синтаксичних одиниць, експресивні синтаксичні конструкції у сучасній українській мові.

Tomusiak Ludmyla - candidate of philological sciences, associate professor of department of Modern Ukrainian language of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. She is an author and co-author of about 70 scientific and educational works, including 7 manuals. Her research interests include semantics of a sentence, semantically non-elementary sentences, syncretism of syntactic units, expressive syntactic constructions in modern Ukrainian language.

Received: 09-02- 2016

Advance Acces Publisher: April 2016

© L. Tomusiak, 2016